

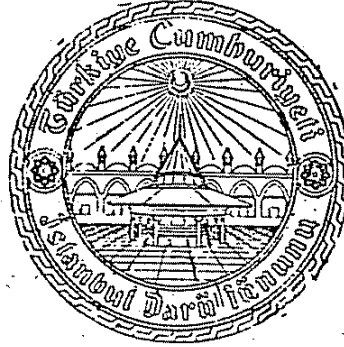
Beşinci sene

On dokuzuncu Sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

TARİHÎ, İCTİMÂÎ, DİNÎ, FELSEFÎ

MART - 1931

İSTANBUL
CUMHURİYET MATBAASI
1931

August Komte'un Felsefesi (*)

Birinci kitap

FASIL I.

FELSEFE MESELESİ

Comte'un fikrinde, felsefe ahlâkın, siyasetin, dinin esasına hizmet etmeye yarar. Onun bizzat bir gayesi yoktur, belki başka türlü varılacak bir gayeye vâsıl olmak vasıtasıdır. Eğer Komte evvelâ itikatları yeniden teşkil etmeden, ahlâkın yeniden teşkiline, ve ahlâkı yeniden teşkil etmeden cemiyeti yeniden teşkil edebileceğine inanmış olsaydı, ihtimal kendisini 1830 dan 1842 ye kadar işgal etmiş olan müsbet felsefe derslerinin altı cildini vücade getirmiyecekti. Daha yüksek bir alâka gösteren şeye doğruca gitmiş olacaktı.

Fakat o erkenden kanaat getirdi ki en kısa yol en fena olandır. Onun nazarında **zihni olan** yeniden teşkil husule gelmedikçe dinî, siyasi ve ahlâki yeniden teşkile ait olan her nevi teşebbüs beyhudedir. İmdi evvelâ yeni bir felsefe ile meşgul olacaktı. Komt'un takip ettiği içtimaî gayeye elzem olarak, felsefe, hiç olmazsa muvakkaten, bizzat bir gaye halini alır.

Şu halde Komte itikatları yeniden teşkile, yani hassası sönmüş olan mülhem iman yerine, ispat edilmiş imanı ikame etmeye cehit sarfedecektir. Zaten ispat edilmiş imanın on sekizinci asrın tabii dini ile müşterek hiç bir ciheti yoktur. Tabii din, esasen fevkattabiiye olan imanın zayıflamış ve tereddi etmiş bir şeklinden başka bir şey değildir. Allahçılığın metafizik cihazı altında, ilâhiyatçı fikir görülür. İspat edilmiş iman ise, bilâkis, menşeyini ve muhik olmasını müsbet ilimden alır. Şüphesiz (İman) ve (İspat etmek) kelimeleri biri diğerini nakzeder gözükür. Fakat tenakuz ancak zâhiridir. Mevzuu bahsolan şey hakikaten bir (İman) dır, çünkü insanların pek büyük bir ekseriyeti daima müsbet felsefenin neticelerine itimadı kabul etmektedir.

Bu neticeleri anlamak, ve bunların delillerini tetkik etmek için oldukça mükemmel bir tahlil, ve kâfi bir müsait vakit edinmiş insanların adedi daima azdır. Diğerlerinin vaziyeti itaat ve hürmet vaziyetidir. Fakat, in-

(*) Lévy Bruhl'un « La philosophie d'August Comte » eserinin tercümesi olup mukaddime huzfedilmiştir. H. N.

sâniyetin şimdiye kadar tanıdığı dinî naslar noktasından farklı olan, yeni iman (İspat edilmiş) olacaktır. İlmî usul ile vazedilmiş ve kontrol edilmiş olmıyan hiç bir şeyi, izafî sahaya tecavüz eden hiç bir şeyi, bürhan takip etmiye kabiliyetli her nefis için, her an, ispat edilemez olan hiç bir şeyi ihtiva etmiyecektir.

Bu nevi iman zaten pek çok ilmî hakikatler hakkında mevcuttur. Meselâ bütün medenî insanlar bugün Kopernikin, Galilenin, Nevtonun heyet sistemi nazariyesine inanırlar. Bu nazariyeyi tesis eden delilleri anlayacak halde bulunan kaç kişi vardır? Fakat onlar bilirler ki onların iman mevzuu olan şey diğerleri için ilim mevzuudur. Ve bu hususta lâzım gelen tahsili yapmış olsalardı bizzat kendileri için de ilim mevzuu olacaktı. İmdi, iman burada aklın onu tecavüz eden bir sır huzurunda iradî bir terkinî ifade etmez, belki onun hiç bir hakkını ihlâl etmiyen bir itaat ifade eder. Her kes, her an bu tenkit hakkını istimal edebilmeye kabiliyetli değildir. Tatbikatta, Komte bunun istimalini şiddetli bir surette tahdit edecektir. Fakat, esasen herkesin aklı bu hususta tetkik edilmiştir, ve bu hak sukuttan masun olarak kalır. İspat edilmiş imanın meşruiyeti son tahlilde, şu kaziyeye istinat eder:

(Eğer bütün nefisler onun naslarını tetkik edecek halde bulunsalardı, bilâistisna, hepsi bunun delilini anlayacaklar ve hepsi ona tâbi olacaklardı).

İmdi, (itikat) ve (iman) kelimeleri burada müphem olarak görülmemelidir. Kont (itikatları yeniden teşkil) teşebbüsünde, ancak ispat edilmeye kabiliyetli olan itikatlarla meşgul olur. Burada Sen Simonun fikrine sadık kalır ki, bizzat o da hususile ((Dini) bir siyasî teşkil umdesi olarak anılıyordu. Kont, hiç olmazsa, (iman) a bu kelimenin tazammun ettiği, ve çok kere (akıl) a muarız telâkki olunan sırrı, hissi, gayri zihni unsurları ithal etmedi. Bu kelime, Kont'a göre, insanlar **bilgiye mevzu olabilecek maddeye** inandığı şeyi ifade eder. Şimdiye kadar, bu itikatlar, rahipler ve feylosoflar tarafından talim edilmiş olarak, insan ve kâinat hakkında az çok ustureli yahut metafizik bir ihtiyacı gösterirdi. Fakat insan nefsi artık bununla iktifa etmez. Yavaş yavaş, bütün bütün başka bir usul ile işe başlıyan, müsbet ilim bu (İzahlar) yerine hâdiselerin kanunlarını bilmeyi ikame etti. Şu halde, Konta göre, mesele şu suretle vazolunur: İnsana, cemiyete ve kâinata taallük eden, umumiyetle kabul edilmiş bir hakikatler sistemini akıl yolu vasıtasile vazetmek.

Kont böylece şunlara muvafakat etmiş oluyor :

1 — Bu mevzulara taallük eden (reyler), (itikatlar), (telâkkiler) bugün (anarşi) halindedir; 2 — Bunların tabii ve normal haleti (teşkil edilmiş) olmalıdır.

Birinci nokta ispat edilmeye muhtaç değildir. Muasır cemiyet üzerine bir göz atmak kâfidir. Bunu tahrik eden ve onu çöktürmekle tehdit eden müphem hareketler eğer müstakir bir vaziyet bulunmazsa, sadece siyasi olan sebeplere medyundur. Bu manevi bir nizamsızlıktan ileri geliyor. Bu sefer beriki de, zihni bir nizamsızlıktan, yani bütün nefislere müşterek bir umde noksanından, ve umumiyetle kabul edilmiş itikatların ve telâkilerin yokluğundan ileri geliyor. Zira insanı bir cemiyet mevcut olmak için, onun azası arasında bir nevi hisler ahengi, ve menfaatlerde iştirak kâfi değildir. Fazla olarak, ve her şeyden evvel bir umumî itikatlar heyetinde şenileşen zihni tetabuk lâzımgelir.

Eğer bir cemiyet müzmin bir nizamsızlığa maruz kalır, onu teşfiyeye siyasi tedaviler kâfi gelmediği görülürse, fenalığın asıl sebebinin zihni nizamsızlık olduğunu düşünmek haklıdır. Diğer kargaşalıklar sadece bunun alâmetleridir. İşte bizim muasır cemiyetimizin hali, Konta göre, böyledir. Artık cemiyetin (manevi) yahut (zihni) bir hükümeti yoktur. Hatta o bunun yokluğunu bile hissetmez. Artık nefisler umumî inzibatı bilmezler. Menfi ve (muhrup) bir tenkidin rahnedar etmediği hiç bir umde yoktur.

Felsefe, ahlâk, siyaset, din fert kendisini bunların hepsinde hakem telâkki eder. Çok kere hususî salâhiyeti olmaksızın, ve ihtiraslarına mağlûp olarak onun kabul ettiği fikirlere, diğer fikirlere gibi aynı suretle kabul edilmiş olmak hakkını haiz gözükmür. O yalnız kendisinden terakki edeceğine iddia eder. Zihinlerdeki bu dağınıklık (Daha sonra Kont bu dalâletten bahsedecektir) dir ki Kont (anarşi) haleti tesmiye eder.

Fakat ihtimal bu halet insan cemiyetlerinin en alelâde şartıdır. İhtimal (uzvî) halet ancak nadiren ve müstesna olarak görünür. Bu faraziyye doğru vazedilmiş değildir. Zira eğer böyle olsaydı, cemiyetler ne baka bulabilirler, ne de bilhassa inkişaf edebilirlerdi. Bilâkis, kabul etmek lâzımgelir ki, zihni anarşi devirleri müstesnadır; ve normal bir cemiyette, insanlar itikatların, umdelerinin kâfi bir mecmuuna amelî itaatleriyle birleşmişlerdir. Tarih bu nazarı ispat eder. Aksayı şarkın medeniyetlerindeki hareketsizlik bilhassa bizim medeniyetimizi onlardan tefrik eden zihni istikrardan ileri gelir. Kadim cemiyetler (Yunan ve Roma) insan, medine, ve kâinat hakkında bunlar devam ettiği müddetçe pek az tehalûf eden telâkki üzerine istinat ediyordu. Nihayet Hristiyanlık Avrupada, Kurunuvustada, insanı hayran eden manevi bir vilâyet tesis etmişti. Katolik teşkilâtı (siyasi hikmetin bir şaheseri) dir. Bir itikatlar mecmuu tesis etmişti ki bütün nefisler mes'ut bir itatle onu kabul ediyorlardı. Bizim mücadele ettiğimiz fenalıkların pek çoğu bu büyük mecmular dağıl-

masile husule gelmiştir. İmdi zihni anarşi hakikaten anormal bir halettir, marazî bir halettir ki, Komt sonra bunu (Garp hastalığı) tesmiye edecektir. Eğer bu uzayacak olursa mühlik bir hastalık olacaktır. Ya yeni cemiyet mahvolacak, yahut zihinler müstakır bir müvazene, yani umumî umdelere tâbi olmak halini bulacaklardır.

İtikatları yeniden teşkil etmek meselesi böylece tezauf eder. Evvelâ asıl felsefe meselesi gelecektir :Umumiyetle kabul edilebilecek bir umdeler ve itikatlar sistemini nasıl vazetmelidir?; Sonra içtimaî bir mesele: Bütün nefisleri bu yeni imana nasıl sevketmeli? Fakat bu tefrik zâhîridir. Filvaki birinci meselenin halli bizzarure ikinciye de halletmiş olacaktır. Müşterek bir umdenin yokluğundan, başlıca her kesin nefisini tahrik eden nizamsızlık değil midir? Zihinlerin kendi aralarında inkısam etmeleri, her zihnin kendi aleyhine inkısam etmesinden ileri gelir. Onlardan biri kendinde mükemmel bir ahenk vazetmeye muvaffak olsun, yalnız mantık hassasile, bu ahenk yavaş yavaş, diğerlerine de sirayet edecektir. Hakikî felsefe bir defa teessüs edince, alt tarafı artık bir zaman meselesinden başka bir şey değildir. Şu halde bir nefiste şimdiki halde mevcut olan fikirleri ve itikatları tetkik etmek ve onda anarşi yerine ahengi ikame etmek, hulâsa, onda mükemmel bir mantikî irtibatı şenileştirmek için hangi şartların lüzumlu olduğunu aramak kifayet eder.

Tipki Dekartın bütün malûmatını şüphenin imtihanına çekmek için, bunların hangi membadan geldiklerini tetkik etmeden başka bir şeye ihtiyacı olmadığı gibi, Kont ta kendi fikirleri arasında mantikî uygunluğu tahkik etmek için, onları tedarik ettiği usullerle mülâhaza etmekle iktifa edecektir. Mütekabilen yekdiğerini ihraç etmeye meyledecek olan usulleri keşfetmiş olursa, şimdiki cemiyetin maruz kaldığı fenahlıkları tevlit eden zihni nizamsızlığın sebebini bulmuş olacaktır. Aynı zamanda tenakuzu izale etmeden ibaret olan ilâcı da bulmuş olacaktır. Zira insan zihni o mahiyettedir ki onun ilk ihtiyacı vahdetedir. Müdrike kendiliğinden olarak sistemlidir. O nefiste fikirlerin sadece birbirine inzimam etmiş, fakat mantıkan uyuşamaz olmaları ile mutmain olamaz. Filhakika, tenakuz, hatta meçhul bile olsa kendini mutlaka hissettirir. Bizim fikirlerimizden her biri, biz onu bilelim bilmiyelim, onlara mahsus olan bir usul ile elde edilmiş merbut fikirlerin mecmuudur: Ve bu mecmu bizzat daha ehemmiyetli olan bir küllün cüz'ünü teşkil eder, bu küll nihayet tecrübe âleminin umumî bir telâkkisini ikmal eder.

İmdi, Comte, muasırlarında olduğu gibi, bizzat kendinde de (iki nevi düşünme) umumî iki usulünü tefrik eder, bunlar tenakuz olmaksızın beraber bulunamazlar, her ne kadar zâten bu ikiden birisi, şimdiye kadar,

diğeri üzerine tamamen galebe çalmış değildir. Hâdiselerin bir çok makuleleri mevzuunda, O Hobbes, Galile, Dekart, ve halefleri mektebinde binde yetişmiş bir âlim gibi düşünür. Bunları ancak illetleriyle izah etmeden başka türlü düşünemez. Müşahede, yahut tahlil vasıtasile hâdiselerin kanunlarını bilmeye vardığı vakit bu tatmin ile iktifa eder. Zira bu kanunları tanıma, bazı ahvalde, hadiselerle müdahale etmeyi, ve tabii nizam yerine kendi ihtiyaçlarına daha ziyade tevafuk eden sun'î bir nizam koymayı temin eder. İşte böylece bugün, mihanik, heyet, fizik, kimya, ve hatta hayati hadiseler o nefse göre izafi ve müsbet ilimler mevzuudur.

Fakat menşe'leri insan vicdanı olan yahut içtimaî hayata ve tarihe taallük eden hadiseler mevzuu bahsolunca, muarız bir temayül hâkim olur. Sadece hâdiselerin kanunlarını arıyacak yerde, nefis onları izah edeceğini iddia eder. Onların asıl ve illetine vâsil olmayı ister. İnsan ruhu hakkında, bu ruhun kâinatın diğer şeeniyetleriyle olan münasebetleri hakkında, mümkün olan en iyi hükümet hakkında, içtimaî mukâvele hakkında v.s. sipekülâsyon yapar. Bütün meseleler (metafizik) düşünme tarzından başlar. Bu nevi öbürü ile kat'î surette itilâf edilemez. Bununla beraber, biz görüyoruz ki her iki nevi düşünme tarzı bugün nefislerde bakidir.

Dinamik Sosyal bu vakıanın nasıl husule geldiğini ispat edecektir. Fakat tarihi sebepler ne olursa olsun, şeeniyet çok bedihidir. İnsan nefsi bugün, bu iki nevi düşünme tarzından birine yahut ötekine ne tamamen bağlanır, ne de tamamen vazgeçer. Şüphesiz, o iyi hisseder ki müsbet ilmin zaferleri (itiraz edilemez) bir haldedir. Meselâ, heyet ve fizik hâdiselerinin metafizik ayhut ilâhi bir surette izahına nasıl dönülebilir? Fakat diğer taraftan, metafizik yahut ilâhi telâkkiler ona az lüzumlu da gözükmezler. O bunlardan vaz geçemez. Bu da tabiidir. Zira, onun en ulvî ihtiyacı olan, vahdet ihtiyacını tatmin etmek için, insan nefsi bütün hâdiseler nev'ini ihata eden umumî bir telâkki ister, Kant'ın tecrübenin mecmulaştırılması dediği şey budur, hulâsa bir (felsefe) dir.

İmdi, şimdiye kadar, müsbet düşünme tarzı bu icabı tatmin edecek mer-tebede olduğunu ispat etmedi. O henüz yalnız cüz'î ilimleri husule getirdi. Müsbet ilim (hususî) ve cüz'idir. Daima az çok mahdut hâdiselerin tetkikine merbuttur. Onun kuvvetini husule getiren memduh bir ihtiyat ile, o kendi mesaisini sırf cüz'î tahlile ve terkibe tatbik etti. Bize muta olan bütün şeeniyetin bir terkibine asla kalkışmadı. Şimdiye kadar yalnız ilâhiyatçılar ve metafizikçiler bu işe teşebbüs ettiler. Bu iş, hâlâ bugün de, onların mevcüdiyetinin başlıca sebebidir. Zira bu işi yapılmak lâzım-gelir. İnsan nefsi, kendiliğinden olan ve zarurî bir hareketle, tek ve küllî bir noktai nazara doğru gider. Felsefe meselelerini cevapsız bırakmadan

ziyade, ilâhiyatçıların ve metafizikçilerin kendisine arzettikleri, zaten hayalî olan, sureti hallere namahdut bir surette merbut olur. Hulâsa, eşyanın şimdiki haletinde, müsbetçi nefis (şeni) dir, fakat (hususî) dir. İlâhiyatçı ve metafizikçi nefis ise (külli) dir, fakat (cali) dir. Biz ne ilmin (şeeniyeti) nden, ne de felsefenin (külliyyet) inden vazgeçemeyiz. O hâlde bu müşkülden nasıl çıkılır?

Yalnız üç türlü sureti hal anlaşılabilir:

- 1 — İki nevi düşünme tarzı arasında tenakuz bulunmaksızın, ikisini de beraber bulundurabilecek bir itilâf bulmak,
- 2 — İlâhiyatçı - Metafizikçi usulünü teşmil ederek vahdeti tesis etmek,
- 3 — Külli müsbetçi usulü teşmil ederek vahdeti tesis etmek.

II

Evvelâ birinci sureti hal en ziyade kabule değer gözüktür. Muhtelif neviden tabii hâdiselerin müspet bir surette tetkiki kâinatın ilâhiyatçı yahut metafizikçi bir telâkkisi ile neden barışmasın? Hâdiseleri değişmez kanunların idare ettiğini tasavvur etmek ve aynı zamanda da, diğer bir usul ile, umumiyetle kâinatı anlaşılmaz bir hale koyan sebebi araştırmayı hiç bir şey menetmez. Nihayet ilâhiyattan ve metafizikten kurtulmuş olan ,müsbet ilim, hâdiselerin bizzat kendileri için istedikleri istiklâli onlara temin edecektir. Böylece, mütezayit bir sarahatle, bir taraftan müsbet ilme has olan saha, diğer taraftan da, tecrübeyi tecavüz eden sipekülâsyon sahası taayün edecektir.

Kont der ki: Bu barışma, uzun müddet meşru gözükebilir, çünkü bu, uzun müddet lüzumlu oldu. Şimdiye kadar, insan nefsinin teşkil ettiği kâinatın mecmuuna ait telâkki yalnız ilâhiyat ve metafizikte vardı. Bunlar zarurî bir fonksiyonu ifa ettiler. Hatta ,bunlar olmasaydı, müspet ilim ne doğabilirdi, ne de inkişaf edebilirdi. Fakat müsbet ilim bunların vârisi olmak itibarile, kezalik bunların düşmanıdır. Bunun terakkisi bizzature onların inhitatını mucip olur. Bir taraftan dinî ve metafizik vasıfların, diğer taraftan müsbet bilginin müvazî tarihi gösterir ki bunların arasında barışma asla devamlı olmamıştır.

İlâhiyatçı ve metafizik nasların altta kalacağı, yüksek cidalci bir mücadele neticesinde bu iki nevi düşünme tarzı arasındaki tenaküs hallolunur değildir. Naslar bu suretle nihayet bulmazlar. Kont'un açık tabirine göre naslar, istimal haricinde kalan usuller gibi, istimalsizlik ile kaybolurlar. Ve, filvaki, insan nefsi için, eşyayı kâfi olduğu kadar tetkik etmeden evvel eşyanın mecmuunu tek bir nazarla ihata etmeyi. istiyen düşünme

tarzları usuller gibi kullanılmış değil midir? Tamamen iza-fi olarak, ilimlerin sabırlı mesaisinden sonra aklın nef-se çok geç verdiği, şeniyetin bilgisini, insan onu ilk nazarda ve mutlak olarak, muhayyileden istedi. Fakat yavaş yavaş, hâdiselerin müsbet tetkikinde ilerledikçe, o ilâhiyatçı ve metafizik (İzahlar) ı terketti. İletleri aramadan tamamen vazgeçmeksizin, onları gitgide daha uzak mahallerde tanzim etmek itiyadını edindi. Daha evvel, fikri ta-mamile müsbet halini alan hâdiselere taallûk eden şeyi illetleri farzetmeden haydi haydi vazgeçeriz. Bu hâdiseleri kanunlara tâbi olarak tasavvur et-mek bizim için kâfidir. Her neviden olan bütün hâdiseler bunlar gibi an-laşılmak itiyadı hâsıl olduğu vakit, bu hâdiseler, ne olursa olsun onların kanuna tâbi olduğu fikri de bizce me'nus olduğu vakit, metafizik düşün-me tarzı kaybolacaktır.

Hulâsa, ilim tamamen müsbet oldu mu, kezalik felsefede bizzarure böyle olacaktır. Zira biz eşyaya karşı ancak bir noktai nazarla bakarız. Bizim bütün (şeenî) olan bilgimiz hâdiseler ve onların kanunlarına taal-lûk eder. İmdi eğer, birer birer mülâhaza edilince, her neviden olan bütün hâdiseler müsbet düşünme tarzına göre anlaşılmış olunca, onların mec-muu ve külliyetinde mülâhaza edilince ,tamamen başka ve hatta muarız bir düşünme tarzına göre anlaşılması nasıl olur?

Filvaki, bu iki düşünme tarzının beraber bulunması, müsbetçi nefis kendi tam inkişafına vâsıl olmadıkça, tabii hâdiselerin az çok mühim bir kısmı henüz daha asıllarile, illetlerle yahut gayelerile izah edildiği müddetçe devam eder .Fakat bu namahdut bir surette uzayamaz. Müs-betçi nefis ne kadar terakki ederse, kâinatı ilâhiyatçı ve metafizik bir telâkki ile anlamak ta o kadar kaybolur. Daha şimdiden, ondan birini tercih etmek lâzımgeldiği bedihî halini almıştır. Müdrikenin vahdeti, mü-kemmel bir mantikî irtibat bu suretle elde edilebilir.

Barışma ortadan kalkınca, tereddüt sırf müsbet düşünme tarzına gö-re, yahut asla öyle olmamak ciheti kalır. An'aneciler, ve bilhassa Jozef

Dömestr meselenin bu cihetini pek iyi gördüler. Kont bunlara büyük bir liyakat verir. Dömestr bizim cemiyetin selâmetini ilâhiyatçı düşünme düşünme tarzına tam bir rücu ile olacağını kabul eder. İmdi, yeni felsefe fikrinin asıl membana, yahut daha doğrusu, müteaddit membalarına hü-cum eder. Loka olduğu kadar ondan sonra gelen on sekizinci asrın feylo-soflarını, Lok gibi Beykını, Beykını olduğu kadar islâhatın muakkip-lerini de hariçte bırakmaz. Ona göre 18 asır geniş bir neticedir ki 16 ve 17 asırlar onun mükaddemeleridir, ve yıkıcı olan bu büyük kıyasın men-şe'leri 14 asırda başhyan ayırma mesaisidir. İmdi, bu şeytanî eserle mü-

cadele etmeğe başlandığı vakit, Avrupa ortazamanda olduğu gibi dinî ve zihni haline irca edildiği vakit, bu tamamilе kendikendine müntiçtir. Papanın manevî kudretinin tesisi zihni ve manevî anarşiye nihayet verecektir. Katolik mezhebi, nefislere, onların en yüksek ihtiyacı olan, vahdeti iade edecektir.

Bu sureti hal, meselenin hadleri itibarile fikren kâfidir. Fakat, filen, bunun tatbik kabiliyeti yoktur. Tarihin cereyanı gerisine dönmez. Nefisleri, ortazamanda tamamilе istiyerek kabul ettikleri manevî kudrete yeniden tâbi kılmak için, o vakit içinde yaşadıkları şeraitin mecmuunuü da yeniden tesis etmek lâzım gelecektir. Tarihten Amerikanın keşfini, matbaanın icadını, ve diğer büyük içtimaî vakıaları silmek nasıl olur? Kopernik, Kepler, Galile, Dekart, Nevton, ve diğer müsbet ilmin bütün mübeşşirlerinin olmadığı nasıl söylenebilir? Ve haydi farzı muhal olarak, ortazamanın Hristiyan cemiyetinin zihni ve manevî vahdetini iadeye vâsıl olunsun, ilk defa o vahdeti ayırmaya götüren, tabii kanunları ikinci defa olarak aynı neticeyi husule getirmeden nasıl menetmeli?

İmdi, bizzarure üçüncü ve son sureti halle gelinmiş olur. Mademki müsbet düşünme tarzile diğeri arasında barışma mümkün değildir; mademki ilâhiyatçı - metafizik düşünme tarzının inhisarcı sultanı meseleden hariçtir; nihayet mademki insan nefisine bir felsefe lâzımdır, bu felsefenin bizzat müsbet düşünme tarzından doğması kaıyor. **Kabîi olarak** bu sureti hallin şeenileşmesini hiç bir şey menetmez. Zira ilâhiyatçı - metafizik nefsin son vaziyetleri şüphesiz, mukavemetli değildir. Bu nefis aslı itibarile (câlidir), (şeni) olamaz. Fakat müsbetçi nefsin (hususî) olması ârizidir. O, kendisinde noksan bulunan külliyeti gayet iyi iktisap edebilir. Şu halde yeni bir felsefe tesis edilmiş, ve **mükemmel bir mantıkî irtibat** meselesi halledilmiş olur.

Bütün müşkülât müsbet düşünme tarzının (küllileştirilmesi) dir. Bunun için henüz ilâhiyatçı - metafizik düşünme tarzına göre anlaşılması mutad olan hâdiselere, yani manevî ve içtimaî hâdiselere de bu tarzı teşmil etmek lâzım gelir. Bu, Kontun başlıca keşfidir. O, (İçtimaî fiziği) tesis edecektir. Bununla, o ilâhiyatlı - metafizikin son mevcudiyet sebeplerini de ortadan kaldıracaktır. Müsbet ilimden kezalik müsbet olan bir felsefeye geçişi mümkün kılacaktır. Böylece (müdrikedede vahdet) şeenileşecek, ve bu zihni ahenk, insaniyetin manevî ve dinî ahengini intaç edecektir.

FASIL II.

Üç hâlet kanunu

Kontun sisteminde içtimaiyatın teessüsü hem bir muvasalet noktası,

hem de bir hareket noktası olarak mülâhaza olunabilir. İçtimaiyatta müs-
bet usulün en yüksek, en (necip), en karışık hâdiseler nevine galebe çal-
dığı görülür: Bu manaca, içtimaiyat müsbet nefsin suut noktasıdır. Bu
nefis böylece ilimler silsilesinin zirvesine vâsıl olur, ve bundan böyle onları ta-
mamen idare eder. Diğer taraftan müsbet felsefe, bu suretle mümkün o-
lunca, siyasetin ve ahlâkın umdelerini tesis etmek için bu noktadan ha-
reket edecektir.

Derslerin başlangıcında Kont der ik: (Müsbet felsefe henüz kendi-
sinin haiz olmadığı külliyyet vasfını kazanacaktır, ve bununla, şeni hassayı
yalnız kendisi haiz olan ilâhiyatçı ve metafizik felsefenin yerine geç-
mek kabiliyetini edinmiş olacaktır.) ve derslerin nihayetinde, şu neticeye
varır: (İçtimaiyatın icadı, bugün yeni felsefenin bütün sisteminde esaslı
vahdeti husule getirdi).

Bütün diğerlerinin buna tâbi olduğu, bu icat Kontun üç hâlet dediği
kanunun keşfi tarihidir. Zira, bu kanun bir kere vazedildikten sonra,
(İçtimaî fizik) müsbet ilim halini almak için, basit bir felsefe telâkkisi
olmaktan kurtulmuştur. Bu kanun 18 asırdan itibaren Türgo tarafından
sonra Kondorse tarafından, ve Doktor Borden tarafından daha evvel his-
sedilmiş ve hatta serdedilmiş idi. Bununla beraber Kont bunun keşfini kendisi-
ne isnat eder. Umumiyetle, onun (Seleflerine) hakkını vermek gayet doğ-
ru bir cihettir, kabul etmek lâzımgelir ki, Konta göre, bunlardan hiç bi-
risi bu kanunun ilmî kıymetinin farkına varabilmiş değildi. Filhakika
vakıalardan sadece kanunî istihraç etmek başka şeydir, onun esaslı ehem-
miyetini anlamak, ve insaniyetin bütün tekâmülüne hâkim olan esaslı
kanun olarak tanımak başka şeydir.

Bakın Kont cemiyeti yeniden teşkil etmek için zarurî olan ilmî mesai
plânında bunu nasıl ifade eder (822):

"Bizzat insan nefsinin mahiyeti icabı olarak, bizim bilgilerimizin her
şubesi kendi yürüyüşünde muhtelif üç nazari haleti geçmeye bizzarure
tâbidir: İlâhiyatçı yahut câli hâlet, Metafizik yahut mücerret halet, niha-
yet ilmî yahut müsbet hâlet,."

Müsbet felsefe derslerinin ilk dersinde Kont bu cümleyi tekrar et-
tikten sonra, ilâve eder: "Diğer tabirle, insan nefsi, mahiyeti icabı ola-
rak, kendi taharrilerinin her birinde, vasfı esasen muhtelif hatta muarız
olan üç felsefe usulü istimal eder: Evvelâ, ilâhiyatçı usul, sonra metafizik
usul, ve nihayet müsbet usul. Bundan üç nevi felsefe, yahut müte-
kabilen yekdiğerini ihraç eden, hâdiseler mecmuu hakkındaki telâkkilerin
umumî sistemleri meydana çıkar. Birincisi insan zihninin zarurî olan ha-

reket noktasıdır, üçüncüsü onun sâbit ve kat'î haletidir; ikincisi ise sadece intikale yarar,,.

İlâhiyat ve metafizik kelimeleri burada çok hususî, ve tamamen muayyen bir manada alınmıştır.

Kont, ilâhiyat diye, hâdisat hakkında o hâdisatın zuhûrunu mabutların iradesile izah eden telâkkilerin umumî bir sistemine der. Yoksa alelâde anlaşıldığı gibi, aklı yahut mukaddes ilim olarak, ilâhiyat nazariyesi demek istemez. Mülhem hakikatin bir tetkikini ise hiç bir vakitte düşünmez. Böyle demekle ancak hâdiselerin fevkatabiî ve indî bir surette tefsirine işaret eder. İlâhî demek yani calî demektir. Başka yerde Kont bu izah nev'ini (Hayalî) yahut (Usturevî) tesmiye eder. İşte bu manaca o, bizden her birimizin, en ehemmiyetli medlûller hakkında, çocukluğunda ilâhiyatçı, gençliğinde metafizikçi, ve erkekliğinde fizikçi olduğunu tahattur etmez mi? Kont çocuğun ana ve babasından aldığı dinî an'aneye ima etmez, belki kendisine bidayeten tabiî hâdiseleri, kanunlarla değil de, iradelerle izah ettiren kendiliğinden olan meyle ima eder. Burada ilâhiyat, illetler telâkkisinde insanlaştırma ile müteradiftir.

Bunun gibi Kont (metafizik) kelimesini de en alelâde olan manasile almaz. Mevcudun mevcut olmak haysiyetile, cevher, yahut ilk umdeler ilmi, burada hiç olmazsa, doğrudan doğruya mevzuu bahis değildir. Tecrübenin verdiği hâdiselerin bir nevi izah tarzı mevzuu bahistir. Meselâ; fizikte, basarî yahut elektrik hâdiselerini izah etmek için bir esir faraziyesi metafiziktir. Bunun gibi ruhiyatta bir ruh nazariyesi böyledir. Kont metafizik yahut mücerret der. Bu izah tarzı, esasen, mütekaddim izah tarzından başka bir şey değildir, fakat boyası çıkarılmış, sararmış, sönmüş, âdeta, tabiî hâdiseler daha iyi müşahede edildikçe hevesli iradelere değil, belki değişmez kanunlara raptolunur.

İmdi, burada (metafizik) ve (ilâhiyat) kelimelerine kendi manalarını vermeden sakınalım. Meselâ, üç halet kanunundan, artık dinin mevkii kalamayacak muayyen bir halet ile nihayet bulmak için, insanîyetin tekâmülü daima ilâhiyattan onu uzaklaştırır, neticesini çıkarmak, Kontun mezhebi hakkında garip bir surette aldanmaktır. İnsanîyetin terakkisi, bilâkis, onu en mümtaz bir surette dinî olacak bir hâlete onu isal eder.

O vakit din insanın bütün hayatını tanzim edecektir. İhtimal, Kont insanı, çok kere yapıldığı gibi, dinî bir hayvan diye tarif etmeyi reddetmeyecektir. İnsanîyet tarihi, bir manaca, iptidâî dinden (Fetişçilik), muayyen dine (müsbetçilik) doğru olan bir tekâmül diye gösterilebilir. Fakat üç halet kanununun mevzuu insanîyetin dinî tekâmülünü ifade etmek değildir. O, yalnız insan zihninin yürüyüşüne taallük eder. O, bu zihnin tabiî

hadiselerin tefsirinde edinmeye mecbur olduğu müteakip felsefeleri ifade eder. Bu, hulâsa, (Müfekkire) nin tekâmülünün umumî kanunudur.

Bu cihette aldanmış olanlar, şüphesiz bu kanunu derslerin birinci dersinde bunu görmüş olanlardır ki, orada bu kanun münferit olarak gösterilmiştir. Fakat bu kanun kendi mevkiine konulduğu derslerin dördüncü cildine dinamik sosyale, ve hususile altıncı ciltte elli sekizinci derse irca edildiği vakit artık hataya imkân kalmaz.

Bununla beraber Kontun bu kanunu müsbet felsefe derslerinin ilk sahifelerinde mevzuu bahsedışı sebepsiz değildir. Onun anladığı gibi olan içtimaiyattaki, insaniyetin zihni tekâmülü kanunu, yani üç halet kanunu, Dinamik in esaslı kanunudur, ve binaenaleyh bütün içtimaiyat ilminin kanunudur. Zira, insaniyetin terakkisini vücûde getiren mütesanit ve müterafık tekâmülün bütün içtimai amillerin içinden, zihni amil en ehemmiyetlidir. O şu manaca hâkimdir ki, onun diğer a'millere tâbi olmasından çok ziyade diğer amiller buna tâbidir. Sanatlar, müesseseler, ahlâklar, hukuk, umumiyetle medeniyet tarihi, zihni tekâmül tarihi olmaksızın, yani ilim ve felsefe olmaksızın anlaşılabilir, halbuki zihni tekâmül tarihi ötekiler olmaksızın tamamen anlaşılabilir. Şu halde, Şu halde, bu tekâmül başlıca mihverdir ki diğer içtimai hâdiseler serilerini onun etrafına toplarlar. Böyle bu tekâmülü ifade eden kanun, Kontun bu kelimeyi aldığı sarîh manada olarak en (esaslı) ve (en umumî) bir kanundur. Bu kanunu ifade ederek, Kont peşinen içtimaiyat ilmini tamamen meşru kılmıştır.

Kont ipso facto olarak içtimaiyatın yalnız mümkün olduğunu ispat etmiş değildir, belki onun esasen mevcut olduğunu ispat etmiştir. İşte bundan dolayı Kont üç hâlet kanununa, en büyük mevki vermiştir.

II

Bu kanunun delili mütemayiz iki surette kendini gösterir. Kont evvelâ tarihe istinat ediyor. Filhakika tarih bize ispat ediyor ik bizim bilgilerimizin her şubesi devir devir, bunlardan hiç biri asla geriye dönmeksizin üç hâletten geçer. Vakıa, ekserisinin henüz müsbet haline gelmediği doğrudur. Fakat, hiç olmazsa görünür ki, şimdiye akdar, onlar diğerleri gibi aynı münhaniyi çizerler.

Bu kanunun tamam olması için, indelhace, tarihî bir surette onun doğruluğunu meydana koyuş kâfi gelecektir. Kont bununla iktifa etmez. Üç hâlet kanununun insan mahiyetinden istintaç olduğunu iddia eder. Böylece bu kanuna doğrudan doğruya bir delil verir. Bizzat tarih kendi kendine ne kadar ispatlı görünürse görünsün, yine o kanunu makul gibi anlamak ister. Buna vâsıl olmak için, ruhiyata müracaat eder. Der ki: "İç-

timai hâdiselerin başlıca yürüyüşünde esaslı bir surette hâkim olan zihni tekâmüle doğrudan doğruya bakınca, bir taraftan içtinap edilemez bir surette, diğer taraftan elzem bir surette; bu hâdiselerin zarurî olan teakubunu gösterecek, insan mahiyetini sahih olarak bilmeden çıkarılmış, muhtelif umumî bailsleri dikkatlice tavsif etmeliyiz,,.

Evvelâ, insan nefsi tabiati ancak ilâhiyatçı bir şekilde tefsir etmeye başlamadan başka türlü yapamazdı. Zira yalnız bu tarzdır ki kendiliğinden hâsıl olur, kendinden evvel başka bir tarzı istilzam etmiyen yalnız budur. İnsan evvelâ bütün fâiliyetleri kendininkine göre anlar. Hâdiseleri anlamak için, husul tarzını elde ettiğini zannettiği, kendi fiillerine o hâdiseleri temsil eder, çünkü kendi cehdine duygusu ,ve kendi irtiyadelerine şuuru vardır. Bu insanlaştırma izahı bize o kadar tabii gelir ki biz daima ekndimizi ona kaptırmaya hazır bulunuruz. Bugün, bile bir an için müsbet inzibatı unuttur isek, eğer bir hâdisenin husulü tarzını araştırarak olur isek, derhal biz muzlim bir surette az çok bizimkine benziyen bir failiyet tarzı tahayyül ederiz. Ve Allah hakkında bir medlül verdiklerini iddia eden metafizikçilerin arasında, Konta göre, en müntiç olanları o medlül hakkında bir şahıs yapanlardır.

İlâhiyatçı düşünme tarzını tavsif eden kendiliğinden hareket son derece faydalıdır. Bu olmaksızın, insan zihninin inkişaf etmiye nasıl başlayacağı görülemez. Zira, ne kadar mütevazı ve ne kadar cüz'î olursa olsun, tabii hâdiseler hakkında ilmî bir nazariye ukrmak için, nefsin daha evvel yapılmış bir müşahedeye ihtiyacı vardır. Fakat, diğer taraftan bir nazariyenin, yahut hiç olmazsa daha evvel mevcut bir faraziyenin yokluğunda, ilmî bir müşahede mümkün değildir. Kont der ki, mutlak tecrübecilik semeresizdir, hatta, tamamile, anlaşılır şey değildir. Ne kadar çok farzedilirse edilsin, yalnız vakıaların kolleksiyonları, bunların bizzat kendilerinin asla ilmî bir manası yoktur. İşte meselâ, ciltleri dolduran, bitmez tükenmez listeler teşkil eden havaiyata ait görmeler bu kabildendir. Eğer bu nefis bu görmeleri toplıyarak tefsir etseydi, müphem yahut sarıh, şeni yahut hayalî olsun bir mefhumun doğruluğunu mefhum ile meydana koymaya sevk edilmiş olsaydı, bu görmeler ancak o vakit müşahede halini alırdı.

Mübrim iki zaruret arasında kalınca, (muvafık telâkki) ye varmak için evvelâ müşahede etmekten, ve müteakip müşahedeleri müessir bir surette elde etmek için evvelâ her hangi bir nazariyeyi anlamaktan başlayınca, insan nefsi, ilâhiyatçı düşünme tarzile kendini kurtarır. Zira, tabiatın her tarafında kendininkine müşabih failiyetleri tahlil etmek için daha

evvel müşahedeye ihtiyacı yoktur. Bu faraziyye bir kere doğtuktan sonra, evvelâ teyit etmek için, ve hemen onunla mücadele etmek için, müşahede işin içine girer. Binaenaleyh, hareket başlamıştır. İlimlerin ve felsefenin tekâmülü, zarurî bir sırada teakup edece kolan mezhepler arasında cereyan edecektir.

Bunun gibi, manevî noktai nazardan, yalnız ilâhiyatçı felsefe, bida yette, zayıf ve cahil insaniyete onu iptidai ataletinden çıkarmak için oldukça cesaret ve itimat ilham edebilir. Bugün, insan hâdiselerin değişmez kanunlara tâbi olduğunu bildiği gibi, bu kanunları bilmenin kendisine tabiat üzerine bir sulta verdiği de bilir. Fakat insanın ilmin kudretini nispetmediği zamanda, hâdiselerin zarurî kanunlara tâbi olduğu fikri onu ye'se kaptırır. Şüphesiz cehde muktedir olmaz bir halde kalmış olacaktı. İlâhiyatçı düşünme tarzı bundan başka cesaret verici idi. Filhakika hâdiseler indî olarak tebeddül edebilir diye tahayyül edilirdi. Her şey olabilir. Hiç bir şey imkânsız değildir, hiç bir şey de zarurî değildir. Bir şeyin vukubulması yahut bulmaması için mabutların onları arzu etmesi kâfidir. İnsanların tabiat üzerine doğrudan doğruya hiç bir tesiri yoktur; dolayısıyla, o her şeye muktedirdir yalnız şu şartla ki onların hüsnü arzusu kanunu vücude getiren mabutların rızasını yerine getirmiş olsun. Bu suretle, insanın kudretsizliği çok olduğu zaman, onun kendi kudretine olan itimadı çok kuvvetlidir.

İçtimaî noktai nazardan, nihayet insan cemiyetinin baka bulması ve inkişaf etmesi için, ilâhiyatçı felsefe elzem idi. Zira bu cemiyet, yalnız kendi azaları arasında bir hayat sevgisi ve menfaatler itilâfı istilzam etmez, belki evvelâ ve bilhassa bazı itikatlara umumî bir muvafakat istilzam eder. (Umumî fikirlere ait mütekaddim bir sistem) olmaksızın insan cemiyeti vücut bulamaz. Fakat, diğer taraftan, eğer içtimaî hayat teşekkül etmemişse, bu gibi bir sistemin zuhûrunu nasıl anlamalı? Yeni bir devri bâtil ki, bundan yalnız ilâhiyatçı felsefe çıkmayı temin eder. Bu felsefe, ilk önce, müşterek itikatların bir mecmuunu vücude getirir. Cemiyetin bütün azaları, eğer buna inanıyorlarsa, gerek bu dünyada, gerek ahrette, onların ümitleri ve onların korkuları bunlara merbut olduğu için bunları o kadar müdafaa ederler.

Aynı zamanda, bu ilâhiyatçı felsefe, cemiyet dahilinde, nazari failiyete münhasır olan hususî bir sınıfın teşekkülünü temin eder. Bir rühban sınıfı içtimaî heyetin diğer kısmından kendini tefrik etmeye başlar başlamaz, hatta kaba bir surette tasarlanmış olarak, nazari ile amelinin taksimi, vazolunmuş taksim kadar hangi esaslı terakki vardır! Hatta bugün bile doğrudan doğruya amelî menfaatle alâkası gözükmeyen her teced-

düdü kabul etmekte müşkülât gösteren ne kadar insanlar olduğu görü-
rülünce bu terakkinin ne akdar ağır olacağı meydandadır! Rühban sı-
nıfı, kendi vazifelerinin mahiyeti icabı olarak, içtimaî terakki için kıymetli
bir velâyete mazhar olduğundan, aynı zamanda nazari taharriyata elzem
olan boş vakitten müstefit olurlardı. Kont der ki: (Böyle bir sınıfın ken-
diliğinden tesis olmaksızın o anden itibaren münhasıran amelî olan, bi-
zim bütün failiyetimiz her hangi bir tekemmüle mahsur kalacak pek
çabuk askerliğe yahut sanaate ait usuller ve aletlerle de tevakkuf edecek-
tir.) Çalışmanın sonradan husule gelecek taksimi bu ilk adıma tâbi olu-
yordu. Bizim âlimlerimiz, feylesoflarımız, mühendislerimiz ilk rahiplerden,
sihirbazlardan, yağmur duacılarından gelmişlerdir.

İşte, insan mahiyeti böyle olunca ilâhiyatçı felsefe **kendiliğinden ola-
rak** zuhûr edecekti. Bu zuhûr hem (içtinap edilemez, hem de elzem), hu-
lâsa, zarurî idi. İnsaniyetin zihni tarihinin diyalektiği denebilecek olan
şey hemen başlar. İlâhiyatçı felsefe hâdiselerin müşahedesini mümkün
kıldı. Bu sefer, bu müşahede nefse yavaş yavaş değişmez kanunlar mef-
humunu, ithal etti. Bu halde ilâhiyatçı felsefe ihtilâfa maruz kalır. Bir
zaman gelir ki artık bu felsefe vakti geçmiş ve muzır gözükür. Tabiatı tef-
sirde akıl muhayyelenin yerine geçmeye meyleder. Tekâmül ilerledikçe,
insan nefsinin müsbet düşünce tarzına olan tercihleri de kendini gösterir,
ve ilimlerin muhtelif nevilerinde, az çok uzun bir ihtilâf devrinden
sonra, müsbetçilik galebe çalmakla nihayet bulur.

Doğrusunu söylemek lâzımgelirse; bizim bilgilerimizin ilâhiyatçı ha-
leti, hatta en büyük hâkimiyetini haiz olduğu anda, yani menşe'ine en
yakın bulunduğu zamanda bile, kendinin ayrılmasını mucip tohumu zaten
ihtiva eder. O hiç bir vakit mütecanis olmamıştır. Çok müşterek hâdi-
seler vardır ki insan bunların küniyetini asla tanımamış ve indi iradeere
tâbi olarak asla anlamış değildir. Kont Adam Smit'in hiç bir zamanda
ve hiç bir memlekette cazibe mabudu bulunmadığı hakkındaki cümlesini
zikretmeyi sever. Bundan başka, cemiyet mevcut olmasından itibaren, in-
sın kendini kendi gibilerin hissetme ve hareket etme tarzlarına göre
tanzım etmeye mecbur gördüğü için, ruhiyat kanunları hakkında dama
bir his edinmiştir. Binaenaleyh, (Her ne kadar pek çok sonra inkişaf et-
miş olmakla beraber, esasta, ilâhiyatçı felsefe gibi, müsbet felsefenin
ilk tohumu da o kadar iptidaidir). Külli olmadığı için ilâhiyatçı felsefe
ancak muvakkat olabilir. Yalnız bu, felsefe olarak, yani en basitinden
en mürekkebine varıncıya kadar, bilâistisna hepsine tatbik olunacak tar-
ca, tabii hâdiselerin tefsiri usulü olarak kat'i olacaktır. Zira müdrike ta-
rafından icap ettirilen vahdeti yalnız bu felsefe şenileştirecektir.

İlâhiyatçı felsefenin müsbet felsefeye geçişi asla birdenbire olmamıştır. Aradaki tearuz pek meydanda, ve bizim zihnimiz bu kadar birdenbire olan değişikliğe tevafuk edemez. Metafizik halet bu intikal işine yarar. Bu halet diğer ikisinden kendisini tarif etmeye mahsus bir umdeye malik olmamakla beraber ayrılır. İlâhiyatçı felsefe bizzat kendine kifayet eder. Bu felsefe, hiç olmazsa, onun ihtiva ettiği müsbetçilik tohumu henüz fâil olmadığı müddetçe, ahenkû bir kül teşkil eder. Bunun gibi müsbet halet te tamamen mütecanistir. Metafizik halet ise, bilâkis, ancak diğer ikisinin ihtilâfı tarif edilir. Kont 1825 de yazıyordu: (Metafizik telâkiler hem ilâhiyat, hem de fizikten, yahut daha ziyade ikincinin vasıtası ile tebeddül eylemiş birinciden başka bir şey değildir.) Metafizik, müsbet felsefe henüz ikmal edilmediği müddetçe, daima değişen ve farklı bir surette girilen şekiller altında, ilâhiyat felsefesi ile müsbet felsefe için elzem olan itilâfı husule getirir. Metafizik faraziyelerin örtüsü altında, ilâhiyat felsefesi müdafilerini çok kızdırmaksızın, ilmî usul gitgide muzaffer olur. Metafiziğin, kezalik, çok canlı bir tenkit hassası vardır. Eski itikatlar sisteminin inhilâlüne az yardım etmez değildir. Bu manaca, Kont, 18 asır Fransız felsefesinde ekseriyete metafizik melekenin en mümtaz mümessilleri nazarile bakar.

Bununla beraber, bu mutavassıt haleti, iki münteha noktadan birisine irca etmek lâzım gelirse, Kont bunları ilâhiyat haletine irca etmekte reddüt etmez. Filhakika metafizik felsefe çok müşabih bir hizmet ile, mahiyetleri iradeler yerine, ve tabiati hâlik yerine ikame eder. Tabii kanunların zaruretine karşı gitgide daha acı olan bir his vasıtasile zayıflamakla beraber, esasına bakılırsa, mevcut olan şey şeninin aynı suretle (izah) ıdır. Bu adî tarz (başlıca zihni itibarını tamamen izale etmekle beraber) ilâhiyatı muhafaza eder. Neticeleri umdeler namına inkâr eder. Kezalik bu felesefe, müsbet medlüller henüz tekevvün etmedikçe, ilâhiyat telâkkilerinin tecavüzkar bir avdetine karşı hiç bir teminat göstermez. İlâhiyat fikrile müsbet fikir arasındaki nihaî ihtilâfta, şüphesiz, "gerilemiş bir temerküz,, dahilinde Deistler ile ihata edilmiş Metafizikçiler görülecektir. Kont der ki: Müsbet felsefenin tamamen menfi olan bu felsefe ile ne nefsi, ne de tarihi hiç bir münasebeti yoktur, ve bu felsefe ancak ilâhiyat felsefesini hazırlayıcı son bir istihale olarak nazarı itibara alınabilir.

İmdi metafizik halet, ancak gayri müstakir bir nevi münazaaya maruz olmaktan başka asla bir şey değildir. Ancak mütemadiyen değişmek şartile devam edebilir. Kendisine mahsus olan umdenin yokluğundan dolayı, metafizik felsefe tamamen tenkide maruz bir vasfı haizdir. Filvaki,

iki felsefe, yani uzvî olarak iki usul, iki nevi düşünme vardır. Yalnız ilâhiyat felsefesi ve müsbet felsefe zihne, bir ahlâkın ve bir dinin esası olarak, ahenkli ve mantıkî bir mefhumlar sistemi vücade getirmeyi temin ederler. İlâhiyatçı fikir (yürüyüşünde mefkûre, telâkkisinde mutlak, tatbikatında indî) dir. Müsbetîç fikir, tahayyül usulü yerine müşahede usulünü mutlak medlûller yerine izafî medlûlleri ikame eder. Tabiat hâdiseleri üzerine hudutsuz bir hâkimiyette bulunmakla iftihar etmez; O bilir ki onun kudreti bilgisi derecesindedir. İnsaniyetin zihin tarihi bu felsefenin birinci düşünme tarzından ikinci düşünme tarzına kadar ne kadar merhaleler geçirdiğini gösterir.

III

Kont üç halet kanununa kazanılmış nazarile bakar. 1839 da yazıyor: "Her sahnesi münakaşa edilmiş, ve her türlü mümkün kontrola tâbi kılınmış olarak, bu büyük mevzu üzerine devam eden 17 senelik derin düşünceler, her vakit görülecek olan ufak bir ilmî tereddüt göstermesizin evvelden tasdik etmeye. . . Tabiat felsefesinin diğer kısımlarında şimdiki halde kabul edilmiş umumî vakıalardan hiç biri bana bunun kadar ispat edilmiş gözükmiyen, böyle bir tarihi kazıyeyi teyit etmeye bana salâhiyet verdi,,. Bizim bilgilerimizin bir şubesi metafizik haletten ilâhiyat haletine, yahut müsbet hâletten mütekaddim iki hâletten birine doğru geriye gittiği görülmedikçie bu kanun hakkında şüphe varit olamaz. Fakat bu hal asla görülmemiştir. Kanunun nazari olan delili (bu halin zuhûr edemeyeceğini) ispat etmiştir.

Filhakika bu delil göstermiştir ki değişmez bir sırada, üç haletin müteakip geçişi, insan nefsinin hadiseleri tanınmasındaki tarakkisinin zaruri bir şekli idi. Bu kanun nefsin mahiyeti üzerine istinat eder. İmdi Kontun, müfekkiresinde, üç hâlet kanunu ruhî olduğu kadar tarihî de tesmiye olunabilecektir.

Fakat burada mevzuu bahsolan şey, tefahhus vasıtası olarak istip-sarı kullanan ruhiyat değildir. Kont bu tarike hiç bir kıymet vermez: nefsin kendi tarafından müşahede edilmesi, mümkün olsa da, şimdiki hâle hiç bir yardımı olmayacaktır. Zira o kendine ancak kendi ferdî zihninin şimdiki hâletini gösterecektir, yoksa insan nefsinin tekâmülü kanununu göstermiyecektir. Bu kanun zâhir olmak için, ferdî değil, belki nevî mülâhaza etmek lâzımgelir. Zihnin kendi fâiliyetindeñ bizzat kendine karşı istiğrak etmek için semeresiz bir cehitten vazgeçerek, husule getirdiği terakkinin müteakip safhaları kanununu elde etmesi lâzımgelir. İtikat-

larımızın, telâkkilerimizin, mezheplerimizin felsefi tarihi: İşte insan zihninin bizzat kendisinden alabileceği şuur budur. Yalnız bunda, feylosof (devamlı bir ahenge) doğru meyletmek için, zaman zaman fâiliyete geçen tohumu ihtiva eden bu zihnin kuvvelerini görür. Sonra bir defa keşfedilince üç halet kanunu, her ferdin zihnî tekâmülünü anlamaya yarar. Bu halde ferdi tetkik, kanunun munzam olarak doğruluğunu meydana koymayı temin eder. Fakat, yalnız kendi başına, bu tetkik bunu ispat edemez. Kont der ki: Ferdi mülâhaza etmekte çok kere ben ne kadar fayda bulmuş olsam da, bedihidir ki ben yalnız nazariyemin esaslı fikrini değil, belki belki sonra da onun karakteristik inkişafını nev'in doğrudan doğruya tetkikine medyunum.

İmdi, üç halet kanunu yalnız ferdi bir nefiste değil, belki insaniyet olan (umumî nefiste) mülâhaza edilmiş olarak, insan zihnini terakkisinin umumî şeklidir.

Kezalik, bu (umumî nefis) dir ki Kant (Quritique de la raison pure) de tetkik etmiştir. Fakat Kantın usulü tamamen mücerret ve metafiziktir; onun kanunlarını aradığı umumî nefis kendi aslında mülâhaza edilmiş, (zatinde - en soi) bir insan nefsidir. Kont, bilâkis, umumî nefsi, zamanda şenileşen, müşahhas bir vahdet olarak tasavvur eder. Ona göre; insana mahsus olan zihin fonksiyonlarının tetkiki, ancak tarihî ve içtimâî noktâ nazardan yapıldığı vakit müsbet olur. İşte bundan dolayı üç halet kanununun keşfi başlıca ehemmiyeti haiz bir vak'adır. Bu kanun müsbet bir felsefenin teessüs etmesi için lâbüd bir şart olan insaniyetin müsbet ilmini küşat eder. Bu bir tarihî ani gösterir ki artık bundan böyle bütün hâdiseler aynı usul ile tetkik edilince (mükemmel mantıkî irtibat) kat'iyen temin edilmiş olur. Bu içtimâî hareket kanunu bütün müsbet felsefenin temel taşıdır.

(Lévy - Bruhl — Halil Nîmetullah)